

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.106>
UKD 93/94;94(438)

Marcin HLEBIONEK

dr hab., prof., Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu (Toruń, Polska)

hleb@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7047-4143>

KSZTAŁTOWANIE SIĘ POLSKIEJ SFRAGISTYKI URZĘDOWEJ NA ZIEMIACH BYŁEGO ZABORU PRUSKIEGO: REKONESANS BADAWCZY NA PRZYKŁADACH Z TERENÓW BYŁYCH PRUS ZACHODNICH I WIELKIEGO KSIĘSTWA POZNAŃSKIEGO*

Celem pracy jest próba ukazania problemów związanych z kształtowaniem się odrodzonej po I wojnie światowej przez pryzmat materiałów sfragistycznych. **Metodyka.** Analizując zagadnienie wykorzystano metody właściwe dla nauk historycznych, ze szczególnym uwzględnieniem metody źródłoznawczej, krytyki źródeł, a także metody porównawczej. Stosowano też metody wykorzystywane na gruncie badań sfragistycznych, w tym ikonograficzną. **Nowatorstwo.** Artykuł dotyczy problematyki właściwie niepodjęmowanej przez badaczy. Stanowi pierwszą próbę syntetycznego ujęcia problemu nie tylko na gruncie historii prawa, ale też praktyki kancelaryjnej.

* Tekst artykułu został przygotowany na podstawie referatu wygłoszonego na Międzynarodowej Konferencji Sfragistycznej zorganizowanej w Kijowie w 2018 r. przez Muzeum Szeremetiewych. Treść artykułu pozostawiono bez większych zmian, ponieważ był on cytowany (na prawach maszynopisu) w późniejszych publikacjach. Zaznaczyć jednak trzeba, że od tego czasu polskie badania nad dwudziestowieczną sfragistyką uległy intensyfikacji. Z najważniejszych prac dotyczących tej problematyki należy wskazać w całości dotyczącą tego tematu książkę Marka Adam-

Цитування: Hlebionek M. Kształtowanie się polskiej sfragistyki urzędowej na ziemiach byłego zaboru Pruskiego: Rekonesans badawczy na przykładach z terenów byłych Prus Zachodnich i Wielkiego księstwa Poznańskiego. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 106—123. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.106>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Przynosi też informacje o nowych materiałach źródłowych. **Wnioski.** Proces formowania urzędowego systemu sfragistycznego na zachodnich ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej rozpoczął się dopiero w 1920 r., a więc pewnym opóźnieniem w stosunku terenów Polski centralnej. Spowodowane to było późniejszym włączeniem tych terytoriów w granice państwa polskiego. Ze względu na uwarunkowania społeczne i polityczne na terenach tych długo funkcjonowały pieczęcie wykorzystujące wzór godła państwowego przyjęty w 1918 przez Radę Regencyjną oraz liczne swoiste, lokalnie wypracowane wzory, w tym te, których używały władze powstania wielkopolskiego. Na interesującym nas terytorium nie doszło do pełnego ujednolicenia pieczęci w oparciu o ustawę z 1919 r. regulującą kwestie sfragistyczne. Mimo próby uporządkowania zagadnień heraldyczno-sfragistycznych poprzez rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z 1927, wprowadzona nim zmiana kształtu godła, spowodowała po raz kolejny konieczność wymiany tłoków pieczęci. Ten czynnik, jak i brak przepisów wykonawczych oraz kwestie finansowe spowodowały, że proces kształtowania się pieczęci urzędowych o jednolitym kształcie, nie zakończył się przed wybuchem II wojny światowej.

Słowa kluczowe: *sfragistyka, pieczęcie urzędowe, Polska, Prusy Zachodnie, Wielkie Księstwo Poznańskie.*

Zacznijmy od uwag ogólnych. Za symboliczny moment odzyskania przez Polskę niepodległości przyjmuje się dzień 11 listopada 1918 r., kiedy na ziemiach polskich powołana przez niemieckie władze okupacyjne Rada Regencyjna Królestwa Polskiego przekazała władzę w ręce Józefa Piłsudskiego, a w skali światowej podpisano rozejm kończący I wojnę światową. Jednak formowanie się zrębów polskiej państwowości trwało już od jakiegoś czasu i nie zakończyło się tego właśnie dnia. W tym czasie sprawy związane z kształtem godła państwowego odtwarzanego organizmu państwowego, wobec masy innych problemów, znajdowały się na nieco dalszym planie. Stąd trudno wskazać jakiegokolwiek normatywy, które regulowałyby jego formę. Oczywistym było, że w herbie odradzającej się Rzeczypospolitej powinien znaleźć się Orzeł Biały [37, s. 270—271]. Takie godło miały nosić „pieczęcie koronne” wymieniane w dekreście Rady Regencyjnej [13, art. 5; 37, s. 272]¹. Ale już kształty owego znaku pojawiające się w sfragistyce

czewskiego [5]. Osobno trzeba wymienić wydany w 2022 r. tom materiałów prezentujących różne aspekty sfragistyki dwudziestowiecznej [41]. Edycję ważnych materiałów źródłowych dotyczących problemów sfragistyki urzędowej dwudziestolecia międzywojennego zawiera monograficzny tom opracowany przez zespół pod kierunkiem M. Adamczewskiego [2]. Odrębnych opracowań doczekały się także niektóre szczegółowe aspekty funkcjonowania pieczęci. O przemianach godła państwowego pisał np. M. Adamczewski [3], a kwestie poszukiwań formy znaku ilustruje wymieniona wyżej edycja źródeł do dziejów polskiego herbu państwowego z obszernymi komentarzami wydawców, przygotowana pod kierunkiem M. Adamczewskiego; zagadnień wytwarzania pieczęci dotyczą artykuły Szymona Bauma i Janusza Giersza [7—9, 18—19]; a problematyki fałszowania i procedur związanych z wykrywaniem fałszyfikatów pieczęci urzędowych dotyczy artykuł Jagody Jankowskiej [28]. Wreszcie nieco danych o losach tłoków pieczęci po wycofaniu ich z praktyki urzędów przynosi artykuł Roberta Forysiaka-Wójcińskiego [17].

¹ Pieczęci z orłem o analogicznym kształcie używała już wcześniej Tymczasowa Rada Stanu powołana przez niemiecko-austriackie władze okupacyjne w listopadzie 1916 [4, s. 202, fot. III/73].

Il. 1. Pieczęcie Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego, Rady Regencyjnej oraz premiera (Prezydenta ministrów) Republiki Polskiej z lat 1917—1918

Il. 2. Wzory pieczęci urzędowych z godłem państwowym według wzorów z lat 1919 i 1927

urzędowej były bardzo zróżnicowane [zob. np. pieczęcie różnych wydziałów Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Zewnętrznych) i Prezydenta Rady Ministrów. Pieczęcie Ministerstwa Spraw Zagranicznych: Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej — AAN), Komitet Narodowy Polski w Paryżu (dalej — KNP), sygn. 124, k. 20; k. 38; sygn. 133, s. 1; Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa w Warszawie (dalej — KCNP, sygn. 72, s. 105, 173; Pieczęć Prezydenta rady Ministrów: AAN, KCNP, sygn. 76, s. 11], a udział w ich formowaniu miały niekiedy czynniki społeczne [37, s. 271; 4, s. 218]. Jednym z pierwszych rozporządzeń, które miały określać kształt godła państwowego Polski był okólnik wydany przez Stanisława Thugutta, ministra spraw wewnętrznych w gabinecie Jędrzeja Moraczewskiego. Wskazywał on, że skoro Polska ma być krajem republikańskim, to w jego godle nie powinny znajdować się elementy monarchistyczne. Stąd orzeł powinien być pozbawiony korony [37, s. 273—274]. Nie zyskało to jednak społecznej akceptacji, a orla bez korony spotykamy co prawda przez pewien czas w winietce publikatora urzędowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych [np. 16; 4, s. 220], ale wpływ okólnika ograniczał się chyba przede wszystkim do organów władzy podległych bezpośrednio Thuguttowi [40, s. 64; 37; s. 274].

Urzędowy wzór godła państwowego został opracowany dopiero w 1919 r. i wprowadzony ustawą z dn. 1 sierpnia tego roku (opublikowana 28.VIII) [45; 37, s. 274—279]. Formalnie godło to odwoływało się do Orła Białego z czasów panowania Stanisława Augusta. Jako oficjalnie obowiązujący wizerunek wyobrażenie takie powinno znaleźć na pieczęciach wszystkich urzędów państwowych, z wyłączeniem jednostek samorządowych na większości terenów Polski.

W roku 1927 doszło do zmiany wzoru polskiego godła państwowego. Przyjęto wówczas projekt opracowany przez Zygmunta Kamińskiego, daleko odbiegający od dotychczasowego kształtu [39; 37, s. 284—285]. Odpowiedni normatyw wszedł w

II. 3. Przykłady pieczęci używanych przez pruską rejencję w Bydgoszczy

życie w marcu 1928 r. [39] Oczywiście zmiana wzoru herbu państwowego spowodowała konieczność wymiany urzędowych pieczęci. Ze względów organizacyjnych i finansowych trwało to dość długo, a odciski stempli z godłem odpowiadającym wzorowi z 1919 r., a nawet formy wcześniejsze, spotykamy aż do 1939 r. orzeł „Kamińskiego” stał się wzorem, do którego odwoływały się późniejsze godła Polski (tak Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jak i rządu emigracyjnego po 1945 r.) i nawiązuje dzisiejsza heraldyka i sfragistyka państwowa [37, s. 289—291].

Prezentacja tych zagadnień tworzyć ma punkt odniesienia dla analizy problematyki formowania się polskiej heraldyki i sfragistyki na ziemiach byłego zaboru pruskiego. By dobrze zrozumieć kontekst tego procesu w tym miejscu dwa słowa należy poświęcić jeszcze państwowej sfragistyce pruskiej. Jej fundament stanowił regulamin używania pruskiego tytułu i herbu królewskiego będący załącznikiem do ustawy z 1817 r. [34, s. 19—24, nr 1] i bez większych zmian funkcjonujący do upadku pruskiej monarchii w 1918 r. Według niego urzędy różnego szczebla administracji państwowej oraz sądy używały pieczęci określanych jako „królewskie”. Pieczęciami królewskimi nazywano wszystkie *sigilla* odwołujące się w legendzie i wyobrażeniu od królewskiego autorytetu. Dzięki odpowiedniej korelacji herbu (większego, średniego i małego) oraz pojawiającej się w legendzie tytułatury (wielkiej, średniej lub małej) odbiorca otrzymywał informacje o miejscu danego urzędu w hierarchii [25, s. 55—68]. Zatem pieczęcie pruskiej administracji państwowej jak i stricte królewskie spełniały w zasadzie kryteria jednego systemu sfragistycznego: ale tak, jak w I połowie XIX w. system ten był raczej systemem pieczęci królewskich - pruskich, to w II połowie stulecia, wraz ze przemianami ustrojowymi, przekształcił się on w system pruskich pieczęci państwowych. Nie był to przy tym system prosty, ale złożony z licznych podsystemów, tworzonych przez systemy sfragistyczne poszczególnych pionów instytucji i wreszcie samych instytucji [24, s. 198; 26, s. 548—549; szerzej o pieczęciach urzędowych w Prusach zob. 23, s. 493—506; 22, s. 507—527].

W czasie, kiedy w Niemczech doszło do detronizacji a później abdykacji Wilhelma II, leżące na wschodnich kresach Niemiec prowincje poznańska i zachodniopruska cały czas znajdowały się pod władzą pruskiej administracji (zmiana ustroju nie doprowadziła bowiem do likwidacji władzy lokalnej), a w trakcie rozmów pokojowych prowadzonych w Wersalu, strona niemiecka nie wyrażała zgody na włączenie ich w granice tworzącego się Państwa Polskiego [12, s. 79—80; 11, s. 63—64; 29, s. 282—286]. Wykorzystując jednak dogodny moment stopniowo ujawniać zaczęły się polskie

organizacje polityczne, początkowo opowiadające się za pokojowym włączeniem Wielkopolski, Pomorza i Śląska w granice Polski. Wkrótce dominującą pozycję wśród nich zyskała Naczelna Rada Ludowa (dalej — NRL) a jej status usankcjonował wkrótce Sejm Dzielnicowy (Provinzial Landtag) w Poznaniu (5 grudnia 1918 r.) [47, s. 44—49; 11, s. 111—119, 130—132; 12, s. 92—100, 102, 222—227; 29, s. 285—286]. Rada wyłoniła ze swego grona Komisariat, będący namiastką rządu, a także podkomisariaty dla Prus Zachodnich i Śląska, działające w Gdańsku i Bytomiu [o podkomisariacie NRL w Gdańsku zob. 47, s. 53—55]. W grudniu 1918 r. na ziemiach Wielkopolski wybuchło powstanie, a NRL stała się oficjalną powstańczą władzą. Walki objęły głównie tereny Prowincji Poznańskiej. Na terenach Prus Zachodnich, mimo przygotowań do powstania, do większych starć nie doszło [47, s. 74—100]. Powstanie wielkopolskie zakończył rozejm podpisany w Trewirze 16 lutego 1919 r. [33, s. 346—349; 11, s. 254—266.]. W rękach powstańców znajdowała się wówczas większość terytoriów dawnej Prowincji Poznańskiej, wyłączwszy północno-wschodnie jej fragmenty. Otwarta pozostawała jednak kwestia dawnych Prus Zachodnich. Ta uregulowana została dopiero postanowieniami pokoju wersalskiego, przyznającego Polsce znaczne fragmenty dawnych Prus Królewskich, z wyłączeniem jednak Gdańska i Powiśla [11, s. 299—300; 47, s. 100—103, 127—135]. Po podpisaniu traktatu wersalskiego (28 czerwca 1919 r.) Komisariat NRL funkcjonował do 6 listopada 1919 r. [11, s. 304]. Władze centralne, szanując odrębność ustrojową interesujących nas ziem, powołały w tym samym czasie tzw. Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej, z siedzibą w Poznaniu, nie w Warszawie, będące *de facto* namiastką autonomicznego rządu [20, s. 28—33; 21, s. 44]. Dopiero ono rozpoczęło i przeprowadziło rozłożony w czasie proces włączania kresów zachodnich do Rzeczypospolitej. Ono też nadzorowało przejmowanie ziem Pomorza Gdańskiego (dawnej prowincji Prusy Zachodnie i części Rejencji Bydgoskiej) przez przybywającą przez Gdańsk z Francji armię generała Józefa Hallera w 1920 r. [47, s. 197—204]. Ministerstwo działało do 1922 r., a później jego kompetencje przeszły na właściwych rzeczowo ministrów rządu centralnego [20, s. 213—214; 21, s. 61; 14, s. 22]. Jednocześnie powołano do życia dwa urzędy wojewódzkie — poznański i pomorski [46; 14, s. 19—20; 10, s. 148; 42, s. 194—195]. Ten ostatni, do momentu przejścia przez Polskę Pomorza rezydował także w Poznaniu.

Ponieważ aż do czerwca 1919 r. interesujące nas ziemie znajdowały się *de facto* poza granicami Polski, a NRL podkreślała swą niezależność od rządu w Warszawie [11, s. 284—285], zjawiska widoczne w sfragistyce władz centralnych lub uznających rząd warszawski, znajdują tu ograniczone odbicie. Natomiast o kształcie godła kładzionego na pieczęcie instytucji decydował często czynnik społeczny. Jego z kolei aktywność warunkowana była różnymi względami: a to poglądami politycznymi, ideologicznymi, społecznymi finansowymi. Spostrzeżenie to prowokuje do postawienia pytania, na ile kształt godła umieszczonego na pieczęci stanowił manifestację światopoglądu środowiska, stojącego za wykonaniem typariusza. Odpowiedź na nie wymaga jednak dalszych szczegółowych badań. W sfragistyce urzędowej interesującego nas regionu długo spotykamy się z różnorodnymi rozwiązaniami. Zaawansowanie procesu ujednolicania godła było przy tym zależne od okresu i szczebla administracji.

Pieczęcie administracji państwowej, która pozostawała wówczas w rękach niemieckich nie odbiegały początkowo od wzorów ustalonych w XIX w. Niemniej proklamacja ustroju republikańskiego w Niemczech która nastąpiła w listopadzie 1918 r. spowodowała rozerwanie związków monarchii z państwem i w konsekwencji duże zamieszanie w dotychczasowym systemie pieczęci królewsko-państwowych [23, s. 502]. W tym trudnym dla Niemiec okresie władze centralne nie wydawały osobnych regulacji dotyczących heraldyki i sfragistyki urzędowej. Dlatego też z lat 1918—1919 znanych jest wiele pieczęci, z których legendy powycinano określenie „Königliche Preußische,” lub przynajmniej „Königliche” [23, s. 503; 26, s. 543—544], co miało związek z wprowadzeniem ustroju republikańskiego, ale z wizerunkiem pruskiego, względnie cesarskiego, orła. Dopiero w czerwcu 1919 r. wydane zostały odpowiednie normatywy, nakazujące usunięcie z pieczęci wszelkich nawiązań do monarchii oraz zmianę formy godła [23, s. 503]. Niemniej sugerowane w nich rozwiązania wprowadzane były stopniowo, wraz ze stabilizacją sytuacji na poszczególnych terenach Prus, a ostateczny wzór pruskiego godła republikańskiego został wprowadzony dopiero w 1921 r. [23, s. 503—504; 6, s. 80—81, nr VII/9, Abb. 71, 72, 73, 74, s. 83, Abb. 75e, 75f]. Uległ on zmianie po dojściu do władzy Adolfa Hitlera [23, s. 54—506].

Opisane wyżej zjawiska czytelne są również na interesujących nas terenach. Widoczne jest usuwanie z legend napieczętych urzędów administracji państwowej, sądów, samorządów odniesień do tytułu królewskiego [Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej — APB), Państwowy Bank Rolny oddział w Grudziądzu 1925—1939, sygn. 14128, 14131]. Choć, jeżeli w inskrypcjach nie występowały one, to pieczęcie nie uległy żadnym zmianom, a nawet zdarzały się wypadki używania pieczęci urzędowych z czasów pruskich. Spotykamy taką na piśmie jeszcze z 1 lipca 1919 r. wystawionym przez Urząd Policyjny we Wrześni [Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej — APP), Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej w Poznaniu (dalej — MDP), sygn. 418, s. 37]. Przypadki takie były częstsze [np. APP, MDP, sygn. 421, s. 37—38]. Warto zauważyć też pojawienie się w sferze administracji pieczęci wyłącznie napisowych [APP, MDP, sygn. 418, s. 45; sygn. 421, s. 215], wcześniej spotykanych rzadko, głównie w kręgu sfragistyki prywatnej, choć także gminnej względnie jako jeden ze sposobów powielania sformalizowanych not kancelaryjnych. Wskazują na to wzory pieczęci urzędowych umieszczane w reklamach warsztatów wytwarzających typariusze [APB, Rejencja w Bydgoszczy, sygn. RHK/90]. Na terenach nie objętych powstaniem wielkopolskim, a więc północno-wschodnich peryferiach Prowincji Poznańskiej oraz na terenie prowincji zachodniopruskiej sytuacja tu opisana trwała aż do 1920 r.

Równocześnie zaczęły tworzyć się instytucje polskie, które dzięki sukcesom powstania wielkopolskiego stały się namiastką administracji polskiej, działającej początkowo równoległe do niemieckiej, później zaś przejmujące jej kompetencje [20, s. 14]. Stojąca na ich czele Naczelną Radą Ludową używała pieczęci z wyobrażeniem orła, którego kształt zaprojektowała związana z Wielkopolską artystka Teodora (Dora) Mukulowska

Il. 4. „Republikanizowana” pieczęć gdańskiego sądu (z legendy usunięto wyraz Königl(iche))

Il. 5. Pieczęcie Naczelnej Rady Ludowej i jej komisariatu (1918—1919)

[30, s. 2; 32, s. 112; 35, s. 36]². Inspiracją dla niego, miało stać się wyobrażenie godła z czternastowiecznej pieczęci królewskiej, zapewne Kazimierza Wielkiego. Interesujące jest, że już Komisariat NRL używał równocześnie pieczęci z orłami w różnej stylizacji [AAN, KNP, sygn. 118, s. 12 (dd 14 stycznia 1919 r.); s. 18 (luty 1919 r.); s. 19 (luty 1919 r.); s. 20 (16 stycznia 1919 r.)]. Pierwsza, starsza jego pieczęć, samego ptaka ukazuje w podobnym kształcie w jakim występuje on na pieczęci NRL, ale pozbawionego korony. Warto w jej kontekście zauważyć, że nieukoronowany orzeł był symbolem używanym przez część wojsk powstania wielkopolskiego [36], a na różnorodność taką godziły się władze powstańcze [31, s. 215]. Wyobrażenie na kolejnej, nieco młodszej pieczęci w żaden sposób nie odwołuje się do wzorca pieczęci NRL. Bliższe jest natomiast wzorowi godła, który spotykamy wcześniej na pieczęciach władz centralnych (Rady Regencyjnej, Prezydenta Rady Ministrów, zob. wyżej il. 1) [AAN, KNP, sygn. 120, s. 12 (kwiecień 1919 r.); sygn. 121, s. 33 (31 maja 1919 r.)].

Funkcjonowanie pieczęci polskiej administracji lokalnej w tym czasie nie było regulowane żadnymi normatywami. Stąd widoczna początkowo duża różnorodność w stosowanych rozwiązaniach. Kształt legendy i godła umieszczanego na pieczęci zależał w dużej mierze od warsztatu, w którym wykonany został typariusz. Trudno przy tym wskazać jakiś wzorzec, do którego twórcy pieczęci się odwoływali. Stąd spotykamy Orły tak koronowane, jak i bez korony [np. APP, MDP, sygn. 421, s. 73 (orzeł nieukoronowany na pieczęci Straży Ludowej pow. ostrzeszowskiego; odcisk z 27 czerwca 1919 r.); s. 99 (orzeł nieukoronowany na pieczęci Prezydium Policji miasta Poznania; odcisk z 20 czerwca 1919 r.); s. 128 (orzeł ukoronowany na pieczęci zarządu gminnego Benic; bdm); s. 219 (orzeł nieukoronowany na pieczęci Komendy Uzupełnień w Środzie; bdm); sygn. 1091, s. 42 (orzeł ukoronowany na pieczęci starostwa powiatu śmigieńskiego; odcisk z 17 czerwca 1919 r.)].

Administracja samorządowa w Prusach mogła odwoływać się do herbu państwowego wtedy, kiedy pieczęcie „obsługiwały” pisma związane z kompetencjami przekazanymi samorządom przed administrację państwową, względnie — w zakresie sfragistyki miejskiej na terenach dawnego Księstwa Warszawskiego — wtedy, kiedy miasto nie spełniało kryteriów by uzyskać statut nadający mu samorząd. Pruskie herby państwowe na pieczęciach miejskich, zwłaszcza małych ośrodków, są w tym czasie

² Informacje te zawdzięczam Panu Tadeuszowi Jeziorowskiemu, któremu pragnę niniejszym podziękować.

zjawiskiem bardzo częstym [26, s. 534—535]. Na podstawie znanego mi materiału sfragistycznego mogę stwierdzić funkcjonowanie ich na terenach byłych Prus Zachodnich i części powiatów rejencji bydgoskiej aż do początków 1920 r. Sytuacja na ziemiach objętych powstaniem wielkopolskim wymaga dalszych, bardziej szczegółowych badań, choć można spodziewać się tu tendencji do zmiany godła napieczętnego na polskiego orła. Będzie to jednak, jak sądzę, zależne od profilu narodowościowego społeczeństwa i władz danej miejscowości. Ostatecznie używania pruskich orłów na pieczęciach samorządu zakazało ministerstwo byłej dzielnicy pruskiej w 1920 r. [38].

Warunki sprzyjające ujednoliceniu symboliki państwowej na interesującym nas terytorium umocniły się od sierpnia 1919 r., kiedy to na mocy porozumień międzynarodowych zostały one przyznane Polsce. Niemniej proces unifikacji utrudniały dwa czynniki: po pierwsze brak urzędowego wzoru godła państwowego (ustawa weszła w życie pod koniec sierpnia), po drugie zaś fakt, że znaczna część tych terenów nie została jeszcze faktycznie przejęta przez polską administrację. Dlatego też najstarsze znane pieczęcie władz polskich prezentują generalnie formy godła państwowego różne od „centralnych” ale, jak już wspomniano, w pewnym stopniu jednolite [np. APP, MDP, sygn. 59, s. 41—42; sygn. 152, s. 37; sygn. 418, s. 45, 62; sygn. 419, s. 53—54; sygn. 421, s. 128; sygn. 861, s. 152, 167; sygn. 1086, s. 66; sygn. 1091, s. 14, 42; sygn. 1366, s. 48]. Trudno wskazać przyczyny tego zjawiska, nie znamy z tego czasu żadnych normatywów NRL, które dotyczyłyby kształtu orła. By może miało ono charakter oddolny. Niewykluczone, że należy je łączyć z popularnością pewnych warsztatów wytwarzających pieczęcie, obsługujących większe partie zamówień nadchodzących od instytucji (np. zakłady Ludwika Kapeli działające w Poznaniu, ale zbierające zamówienia też w Bydgoszczy, a zapewne i innych miastach regionu [15]), które z kolei mogły odwoływać się do wzorów popularnych w przestrzeni publicznej. Wzór orła zbliżony do wyżej opisanego od marca 1919 r. znajdował się w winietce publikatora urzędowego NRL „Tygodnik Urzędowy” wydawanego od 20.III.1919 r. [44]. Przypomina on z kolei wzory orzełków noszonych w latach 1918—1919 przez ludność polską na odznakach patriotycznych. Cechami charakterystycznymi tego znaku były symetryczne, półokrągłe skrzydła herbowego ptaka z wyraźnie zaznaczonymi piórami, otwarta bądź przypominająca otwartą, korona na głowie, oraz trójdzielnny ogon. Jego specyfika jest wyraźnie czytelna w zestawieniu z nieco późniejszymi (powstającymi w 1920 r.) pieczęciami dla urzędów województwa pomorskiego. Już na pierwszy rzut oka można wskazać, które z nich mogły wykonywać warsztaty wielkopolskie. Co ciekawe, popularność tej formy godła była tak duża, że spotykamy ją nawet na najstarszych pieczęciach Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej [APP, MDP, sygn. 301, s. 54]. Przypomnijmy, że instytucja ta została powołana do życia w początkach sierpnia 1919 r., a więc na kilka tygodni przed wejściem w życie ustawy określającej oficjalny wzór herbu państwowego. Wprowadzenie ustawy, inaczej niż w przypadku instytucji warszawskich, gdzie można zaobserwować dostosowanie używanych pieczęci do obowiązujących normatywów już w ciągu kilku tygodni — przynajmniej w kręgu ministerstw — dla Wielkopolski nie stanowiło istotnej cezury, a pieczęcie wykonane w I połowie 1919 r. pozostawały w użytku jeszcze przez kilka lat. Można tu zauważyć prawidłowość, wskazującą, że najszybciej pieczęcie wymieniły urzędy centralne (Mini-

Il. 6. Pieczęć urzędu wojewódzkiego poznańskiego (1920) i orzeł z winiety Tygodnika Urzędowego (marzec 1919)

sterstwo byłej Dzielnicy pruskiej, urząd wojewódzki poznański), dalej niższego szczebla (starostwa), na końcu zaś wójtostwa.

Przenieśmy się teraz na Pomorze i do Wielkopolski północnej. Tereny te polska administracja zaczęła przejmować dopiero w drugiej połowie 1919 roku, choć faktyczna ich inkorporacja dokonała się na początku roku 1920 r. [47, s. 176—205]. Dotąd, jak już wspomniano, w użyciu pozostawały dawne, pruskie pieczęcie. Włączanie tych terenów w granice Polski odbywało się w innych realiach heraldycznych. Inaczej niż w przypadku terenów objętych powstaniem wielkopolskim, obowiązywał już dekret z sierpnia 1919. Stąd można by się spodziewać, że powstające wówczas pieczęcie urzędowe będą odwoływały się do obowiązującego wówczas wzoru godła. Było jednak inaczej. Szczęśliwie się złożyło, że inaczej niż w przypadku Wielkopolski, dla Pomorza zachowało się sporo akt, zawierających informacje na temat wprowadzanych wówczas pieczęci, na których podstawie można bardziej precyzyjnie odtworzyć proces formowania się na tym terenie polskiej sfragistyki urzędowej. Wkrótce po rozpoczęciu akcji przejmowania tych terenów wojewoda pomorski wydał okólnik nakazujący wycofanie z użycia wszelkich pieczęci określonych w nim jako „niemieckie”. Tekstu tego okólnika nie udało się odnaleźć. Pośrednią informację o nim znajdujemy w piśmie wojewody do magistratu Golubia z 9 maja 1921 r. [APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej — UWP), sygn. 4/6197, s. 15]. Niemniej jeszcze w 1923 r. pastor w Grudziądzu upominany był przez administrację państwową za używanie pieczęci z niemieckojęzyczną legendą [APB, UWP, sygn. 4/7196, s. 1—2]. Prawdopodobnie okólnik nie precyzował jednak czym owe „niemieckie pieczęcie” mają być zastąpione ani procedur związanych z zamawianiem nowych pieczęci.

W kontekście pieczęci starostw doprecyzowuje to pismo z 26 stycznia 1920 r., mówiące, że o pieczęcie powinni zatroszczyć się sami starostowie [APB, UWP, sygn. 4/385, s. 28]. Jednocześnie wprowadzało ono pewne elementy unifikujące: określało rozmiar pieczęci oraz kształt legendy. W kontekście wyobrażenia, informowało tylko, że na pieczęciach powinien znajdować się „herb Rzeczypospolitej Polskiej”. Być może, w intencji wojewody, odpowiadający wzorowi z sierpnia 1919 r., co chyba jednak nie było oczywiste dla wszystkich urzędników. Ów tryb przypuszczający wynika z tego, że nawet znane mi pieczęcie samego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego pochodzące z początków 1920 r. odbiegają od tego wzoru. Położony na nich orzeł odpowiadał raczej wzorowi, który spotykamy na pieczęciach urzędów centralnych w 1918 r. i genetycznie jest związany z orłem używanym na pieczęciach Rady Regencyjnej. Wzór ten spotykamy także na innych ówczesnych pieczęciach pomorskich instytucji szczebla wojewódzkiego [APB, UWP, sygn. 4/1350, s. 9, 93, 101, 111, 115—116].

Stosunkowo szybko jednak — zapewne na przestrzeni lat 1920—1921 dokonano się dostosowanie pieczęci urzędu wojewódzkiego do obowiązującego prawa i wprowadzenie orła według wzoru z 1919 r. Co ciekawe, pieczęcie owe (wykonane według wzoru 1919 r.) pozostawały w użytku do 1930 r., a więc jeszcze trzy lata po zmianie wzoru godła państwowego [zob. wzory pieczęci używanych w urzędzie w 1930 r.: APB, UWP, sygn. 4/1350]. Dopiero wówczas przesłano je Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. W przypadku pieczęci urzędów administracji państwowej niższego szczebla proces ten przebiegał dłużej. Wspomniany wyżej okólnik dawał starostom dowolność w wyborze wykonawcy tłoka, co skutkowało pewną różnorodnością wyobrażeń napieczętnych [zob. wzory pieczęci starostw Województwa Pomorskiego: APB, UWP, sygn. 4/1350, s. 24—81]. Pieczęcie te pozostawały w użyciu do połowy lat dwudziestych, a niektóre, głównie względnie droższe metalowe tłoki do laku, spotykamy jeszcze w kancelariach starostw na początku lat trzydziestych. Kształt umieszczanego na nich godła często nie odpowiadał nie tylko urzędowemu wzorowi, ale też znakowi znanemu z pieczęci urzędów szczebla wojewódzkiego i stanowił chyba wypadkową dawnych wzorów pruskich, wyobrażeń o herbie państwowym oraz umiejętności rytownika [na przykład: APB, UWP, sygn. 4/1350, s. 32 (Starostwo w Kartuzach), 34 (Starostwo w Kartuzach), 57 (Starostwo w Działdowie), 71 (Starostwo w Kościerzynie), 72 (Powiatowy Urząd Ubezpieczeń w Kościerzynie)]. Jak się wydaje dostosowywanie pieczęci wojewódzkich i starościńskich do obowiązującego wzoru zakończyło się przed 1924 r. o czym niżej.

Na nieco szerszą analizę kształtowania się godła kładzionych na pieczęciach urzędowych pozwala zespół pieczęci wójtowskich, zgromadzonych jako odpowiedź na ankietę rozpisaną przez Urząd Wojewódzki Pomorski w związku z centralizacją wykonywania pieczęci urzędowych i zamiarem zamówienia nowych tłoków, odpowiadających obowiązującemu ustawodawstwu. Oprócz odcisku używanej pieczęci formularz ankiety zawierał pytania o czas i okoliczności wykonania tłoka [APB, UWP, sygn. 4/1347, 4/1353]. Odpowiedzi udzielane przez wójtów pozwalają na rekonstrukcję następującego obrazu. Instytucjami inicjującymi wykonanie tłoków dla poszczególnych urzędów wójtowskich były starostwa powiatowe. Następowo to wkrótce po przejęciu obszaru przez polską administrację (styczeń-marzec 1920 r.). W materiale widoczne są dwa podejścia do problemu: starosta albo informował wójta o konieczności wykonania pieczęci urzędowej, cedując na niego obowiązek zamówienia typariusza, albo też starostwo zamawiało stemple u jednego wykonawcy, rozsyłając je później do dla podległych wójtostw. Skutkowało to oczywiście większym bądź mniejszym zróżnicowaniem wzorów godła państwowego funkcjonujących na terenie powiatu. Analiza poszczególnych odcisków wskazuje jednocześnie, że poszczególni wykonawcy pieczęci, nie zawsze odwoływali się do jednego, wypracowanego przez siebie wzoru orła, a godła kładzione na pieczęciach przez poszczególnych wykonawców są różne (zob. niżej), choć widać pewną jednolitość w przypadku zamówień

Il. 7. Pieczęć Wydziału Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego (1920?)

II. 8. Przykłady różnych wzorów orla na pieczęciach wójtostw powiatu chojnickiego

zbiorowych. Pieczęcie zamawiane zazwyczaj były u wytwórców lokalnych — w funkcjonujących na terenie danego powiatu księgarniach bądź drukarniach (warto tu wskazać drukarnie i księgarnie konserwatywnych wydawnictw chojnickiego *Dziennika Pomorskiego* [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 21, 23, 32, 34, 37, 44, 48.], pelplińskiego *Pielgrzyma* [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 148—149]; drukarni *Gazety Kartuskiej* w Kartuzach [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74] i *Gazety Kaszubskiej* w Wejherowie [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74], gazety *Druęca* w Nowym Mieście Lubawskim [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 102—105], Zakłady Graficzne Bolesława Szczuki w Wąbrzeźnie wydające *Głos Wąbrzeski* [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 49, 103], wcześniej działające w Lubawie [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 102—103]) ale też niewielkich innych prywatnych wytwórniach stempli (Księgarnia Dziebrowskiego w Chojnicach [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 41]; Księgarnia Polska w Kartuzach [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74], księgarnia Władysława Kulerskiego w Grudziądzu [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 28—29, 49, 66 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu grudziądzkiego)]; księgarnia R. Wojteckiego w Wąbrzeźnie [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 160 (wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu wąbrzeskiego)], Drukarnia i Księgarnia w Tczewie [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 155—156], zakłady F. Ehlersa w Kartuzach [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74], zakład Franciszka Zawadzkiego w Bydgoszczy [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74, 161 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu morskiego)], zakład niejakich Boltza i Kmiecikowskiego w Starogardzie Gdańskim [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 121, 124, 145, 147], zakład niejakiego Miłoszewskiego w Nowym Mieście Lubawskim [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 104]) rzadziej wykonywano je w Poznaniu (w tym zlecenie przyjęte przez bydgoską filię zakładów Ludwika Kapeli [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 31, 49 (na zamówienie starostwa wykonał większość pieczęci dla wójtostw powiatu grudziądzkiego działdowskiego), 52, 106 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu sępoleńskiego), 159 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu tucholskiego)], poznański zakład Eligiusza Kromczyńskiego [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 75 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu kościerskiego), 105, 136, 151 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu świeckiego)], zakład niejakiego Staszewskiego [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 105]), Toruniu (zakład H. Rauscha vel Rausza [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 50 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu toruńskiego), 56, 157]), Warszawie [firma Cypel, APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 10—

Il. 9. Różne wzory Orła na pieczęciach wójtowskich pochodzących z jednej wytwórni:

A — Pieczęcie wykonane w drukarni Dziennika Pomorskiego; *B* — Pieczęcie wykonane w wytwórni H. Rauscha vel Rausza

17], czy Gdańsku [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74]. Warto tu raz jeszcze podkreślić, że pieczęcie wykonane w warsztatach poznańskich, cechuje pewna jednolitość formy godła, o czym już wspominałem.

Kształtem pieczęci wójtowskich instytucje wyższego szczebla zainteresowały się dopiero w 1930 r. w kontekście przygotowywania normatywów wykonawczych do rozporządzeń Prezydenta RP z 13 grudnia 1927 r. i 20 czerwca 1928 r. w sprawie pieczęci urzędowych. Rozesłana wówczas ankietą, o której już wzmiankowałem, pokazała, że większość wójtów posługiwała się cały czas stemplami wykonanymi w 1920 r., chyba że tłok uległ zniszczeniu lub zagubieniu. Wówczas pojawiają się pieczęcie nawiązujące do obowiązujących aktualnie wzorów [APB, UWP, sygn. 4/1347, 4/1353]. Jak już wspomniano, zupełnie odmienny obraz rysuje się dla sfragistyki starostw powiatowych, ankietowanych równocześnie, w tej samej sprawie, gdzie zdecydowanie dominuje wyobrażenie orla wzór 1919. I w jednym i drugim przypadku odwleknięcie w czasie wydania normatywów wykonawczych (pierwszy termin wymiany pieczęci określony był na rok 1930, ale później odkładano na lata kolejne aż po 1935 r. [APB, UWP, sygn. 4/1347, 4/1353]) powodowało konserwację istniejącego stanu. Wpływ na to miały zapewne kolejne nowelizacje ustawy z grudnia 1927 r. [4, s. 233—239 (w aspekcie sfragistyki i heraldyki miejskiej)], ale też pracami nad nową ustawą o ustroju gmin wiejskich, które spowodowały, że starostwa wycofywały zamówienia na stemple dla wójtostw [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 171]. Pieczęcie dla nowopowołańskich zarządów gmin zaczęto zamawiać dopiero w 1935 r. [APB, UWP, sygn. 1359, s. 1—4]. Skutkiem tego ujednolicenie sfragistyki urzędowej najniższego szczebla dokonało się dopiero w połowie lat '30.

Mimo iż ustawa o godle państwowym z 1919 r. odbierała instytucjom samorządowym prawo do posługiwania się pieczęciami z jego wyobrażeniem, to na interesujących nas terenach cały czas obowiązywało ustawodawstwo pruskie, które dopuszczało używania takich pieczęci w zakresie kompetencji delegowanych przez administrację państwową [22, s. 513—514]. Stan taki sankcjonowało rozporządzenie Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej z 1920 r. *O godłach, barwach i pieczęciach samorządowych jednostek prawno-publicznych*, które stanowiło, że wymienione w tytule rozporządzenia instytucje używać miały *dotychczasowych godła, barw i pieczęci*. Wyjątek stanowiły jedynie instytucje, na których pieczęciach znajdowały się znaki *państwa pruskiego*

II. 10. Pieczęcie miejskie Sępólna Krajeńskiego z czasów pruskich i dwudziestolecia międzywojennego

II. 11. Sfałszowana i oryginalna pieczęć starostwa powiatowego w Świeciu

lub niemieckiego. Te miały być zastąpione symbolami Rzeczypospolitej Polskiej [38]. A ponieważ przed 1918 r. znaczna część mniejszych miast nie dysponowała pieczęciami z własnym herbem, stąd w aktach spotykamy się z pieczęciami miejskimi wyobrażającymi godło państwowe. Dotyczy to szczególnie charakterystycznego dla ustroju miast byłego zaboru pruskiego magistratu policyjnego. Pieczęcie magistratów policyjnych z orłem (często jeszcze wykonanym wg wzoru z 1919 r.) spotykamy jeszcze w aktach z lat trzydziestych [43, s. 117—133]. Liczne przykłady owych pieczęci spotykamy w aktach poszczególnych miast, ale też starostw [APB, Akta miasta Kamień Krajeński sygn. 148; Akta miasta Wysoka, sygn. 18 (pieczęć magistratu policyjnego Wysokiej); Starostwo Powiatowe w Wyrzysku, sygn. 16 (pieczęć magistratu policyjnego Łobżenicy i Miasteczka Krajeńskiego); sygn. 18 (pieczęć magistratu policyjnego Miasteczka Krajeńskiego); sygn. 19 (pieczęć magistratu policyjnego Mroczy); sygn. 32 (pieczęć magistratu Miasteczka Krajeńskiego z wyobrażeniem orła wzór 1919)]. Stylizacje kładzionego na nich godła państwowego były początkowo, podobnie jak we wcześniej opisanych przypadkach urzędów administracji państwowej, dość różnorodne, choć generalnie nie wykraczają poza wzory tam spotykane. Warto tu zwrócić uwagę na pieczęć urzędu policyjnego Kamienia Krajeńskiego, której godło zdecydowanie wyróżnia się na tle innych: przedstawia orła bliższego stylizacji znanej z projektu pieczęci sądowych Kazimierza Kierskiego (z 1917 r.) pojawiającego się częściej na pieczęciach z terenów Polski centralnej [APB, Akta miasta Kamień Krajeński, sygn. 148; por. 37, s. 272, il. 1; 4, s. 218 nn]. Z kolei magistrat miasta Mroczy jeszcze w 1929 r. dysponował pieczęcią wyłącznie napisową [APB, Wydział Powiatowy w Wyrzysku, sygn. 116; sygn. 19]. Być może ze względu na specyfikę sytuacji prawnej na zachodnich kresach Rzeczypospolitej pieczęcie z godłem państwowym używane przez samorządy podlegały większej kontroli, co powodowało, że dość szybko następowało ich ujednolicenie. Już w 1924 r. starostwa na terenie Wielkopolski i Pomorza przeprowadziły kontrolę zgodności wzorów herbu pojawiających się na pieczęciach z obowiązującymi wzorcami [APB, Akta miasta Wyrzysk, sygn. 23]. Akcja ta musiała być

ogólnopolska, skoro analogiczną ankietę przeprowadzono w 1922 r. na terenie województwa kieleckiego [4, s. 221]. Jak się wydaje data ta, do której odwoływałem się już wcześniej, stanowi ważną cezurę, wskazującą na koniec ujednolicania heraldyki państwowej przecież nie tylko na pieczęciach jednostek samorządowych, ale też instytucji kontrolujących: starostw jak i urzędów wojewódzkich. Choć, na co warto zwrócić uwagę, potrzebę ujednolicenia pieczęci urzędowych podkreślał jeszcze okólnik wojewody poznańskiego z lutego 1927 r. [APB, Akta miasta Wyrzysk, sygn. 23 (okólnik z 14 lutego 1927 r.)].

I na tym artykuł można by właściwie zakończyć, podsumowując to co powiedziałem generalizującym stwierdzeniem, że procesy prowadzące do ujednolicenia na pieczęciach urzędowych instytucji byłej dzielnicy pruskiej były długotrwałe i zakończyły się dopiero w latach trzydziestych XX w., co wynikało ze specyfiki ustrojowej tego terytorium. Właściwie, bo chciałbym dwa zdania poświęcić zjawiskom może marginalnie związanym z głównym tematem artykułu, niemniej interesującym.

Ekskurs 1

Otóż w sfragistyce pruskiej godła państwowe występowały nie tylko jako główny element umieszczany w polu pieczęci, ale też niezwykle często jako element dodatkowy, towarzyszący herbowi miejskiemu. Umieszczany zazwyczaj nad tarczą z godłem miejskim, wskazując niejako na „patrona” miejscowości. Rozwiązanie takie ma tam długą tradycję, a na ziemi polskiej zostało przeniesione wkrótce po I rozbiorze [27, s. 52—53]. Chciałbym zaprezentować tu pieczęć Sępólna Krajeńskiego, miasteczka położonego w północnej Wielkopolsce. W II połowie XIX w. jego sigillum (czy lepiej: Siegel) wyobrażało mający korzenie staropolskie herb miejski [wyobrażenie Neptuna], nad którym znajdował się właśnie pruski orzeł [APB, Akta miasta Sępólna Krajeńskiego, sygn. 179; UWP, sygn. 4/1361; w sprawie herbu staropolskiego zob. 1, s. 425, nr B. 594]. Po 1920 r. miejscowość została włączona w granice Polski. Pieczęć magistratu w warstwie leksykalnej uległa polonizacji. Ale w warstwie wizualnej kontynuowała tradycje pruskie, z tym, że orla pruskiego zastąpił polski [APB, Akta miasta Sępólna Krajeńskiego, sygn. 179, 190; UWP, sygn. 4/1359]. Przykład ten może pokazywać, jak mocno w sferze mentalnej zakorzenione były niektóre rozwiązania z zakresu heraldyki, choć nie można też wykluczyć, że wpływ na taką formę manifestacji miał wpływ „podwójny”, hybrydowy, charakter pieczęci, łączącej w sobie odwołania do kompetencji samorządowych (magistrat) jak i delegowanych przez administrację państwową (urząd policyjny). Co ciekawe, odciski jej znam z lat 30 (do 1939) a więc z okresu, kiedy władze stanowczo zakazywały łączenia herbu państwowego ze znakami samorządu [APB, UWP, sygn. 4/27186].

Ekskurs 2

Duże zróżnicowanie wzorów pieczęci funkcjonujących jednocześnie na ziemiach byłego zaboru pruskiego stanowiło zachętę dla fałszerzy. Stąd też władze kategorycznie zabraniały wytwarzania i odciskania pieczęci bez odpowiedniego upoważnienia [APP, MDP, sygn. 1108, s. 53]. W grudniu 1923 r. w konsulacie RP w Berlinie stawiał

się człowiek legitymujący się zezwoleniem na wjazd do Polski wystawionym przez starostę w Świeciu prosząc jednocześnie o wizę. Pieczęć znajdująca się na owym zezwoleniu wzbudziła podejrzenia urzędników. Bliższe przyjrzenie się jej wykazało, że została ona sfalszowana. Według doniesienia starostwa dysponowało ono w tym czasie już pieczęciami z orłem wzór 1919, choć miało wcześniej pieczęć o podobnym kształcie. Dla analizy przesłało odcisk wykonany dawnym tłokiem. Porównanie obu odcisków (tzn z zezwolenia i przesłanego) potwierdziło rozbieżności. Zwracano uwagę na „wydłużenie szyi” i „skrzywienie ogona” orła z falsyfikatu, ale też ujawniało fakt, że nazwa powiatu na zaświadczeniu wpisana została... odręcznie. Fałszywa pieczęć, w założeniu twórcy, miała mieć więc charakter uniwersalny i mogłaby „potwierdzać” również pisma dotyczące innych powiatów [APB, UWP, sygn. 4/1344, s. 11—17].

REFERENCES

1. Adamczewski, M. (2000). *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII w.* Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
2. Adamczewski, M. (Ed.). (2021). *Orzeł Biały. Źródła do historii herbu państwa polskiego (1815—2015)*. vol. 2. *Orzeł Biały 1914—1944*. M. Adamczewski, I. Florczak (Eds.), Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
3. Adamczewski, M. (2017). Orzeł Biały, ale jaki? Poszukiwania formy polskiego orła państwowego w okresie międzywojennym. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, 16 (27), 7-46 [in Polish].
4. Adamczewski, M. (2010). *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z terenu Polski centralnej, cz. 3, Pieczęcie władz miejskich do 1950 r.* Zgierz. [in Polish].
5. Adamczewski, M. (2019). *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej Polskiej. Geneza niektórych rozwiązań prawnych*. Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
6. Brandt-Salloum, Ch., Klauschenz, R., Kloosterhuis, J., Schwarzbach, Ch. (Eds.) (2008). *Adlers Fittiche. Wandlungen eines Wappenvogels. Dokumentation einer Präsentation des Geheimen Staatsarchivs Preussischer Kulturbesitz*. Berlin: Duncker & Humboldt [in German].
7. Bauman, S. (2018). Krakowska rodzina Fischhabów i jej firma rytowniczo-pieczętarska w latach 1900/1904—1950. In: M. Chruściak (Ed.) *Cracoviensis civitas — singulare totius Poloniae decus. Materiały z I oraz II Ogólnopolskiej Studencko-Doktoranckiej Konferencji Naukowej “Kraków na przestrzeni dziejów”* (pp. 207-232). Kraków [in Polish].
8. Bauman, S. (2019). Krakowscy wytwórcy i sprzedawcy pieczęci w pierwszej połowie XX wieku. Wprowadzenie do zagadnienia. *Krakowski Rocznik Archiwalny*, 25, 63-127 [in Polish].
9. Bauman, S., Chrzęszcz P. (2019). Wytwórcy i sprzedawcy pieczęci ogłaszający się w prasie poznańskiej w latach 1835—1939. *Przegląd Archiwalno-Historyczny*, 6, 133-166 [in Polish].
10. Biegański, Z. (1998). *O granice i prestiż. Z dziejów reform podziału administracyjno-terytorialnego na obszarze województwa pomorskiego i w regionie bydgoskim w latach 1920—1939*. In: Z. Biegański, W. Jastrzębski (Eds.) *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe [in Polish].
11. Czubiński, A. (2002). *Powstanie wielkopolskie 1918—1919. Geneza — charakter — znaczenie*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz S.A. [in Polish].
12. Czubiński, A. (1981). *Sytuacja polityczna w Zaborze pruskim po rewolucji listopadowej w Niemczech (listopad — grudzień 1918)*. In: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miskiewicz, *Powstanie Wielkopolskie* (pp. 76-143). Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
13. Dekret Rady Regencyjnej o tymczasowej organizacji Władz Naczelnych w Królestwie Polskim. *Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1918 nr 1* [= Dz.U. 1918 nr 1] [in Polish].

14. Dereszyńska-Romaniuk, M. (1998). *Kancelaria Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu w latach 1919—1939*. Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
15. *Dziennik Bydgoski* 23 maja 1926 r., XX, nr 117 [in Polish].
16. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych* 1919 nr 1 [in Polish].
17. Forysiak-Wójciński, R. (2022). Drugie życie pieczęci urzędowej. Na przykładzie kolekcji typariuszy pieczęci urzędów PRL z lat 1945—1975 w zbiorze sfragistycznym Działu Numizmatycznego Muzeum książąt Lubomirskich w Ossolineum. *Archiwa — Kancelarie — Zbiory*. 13(15). 121-146 [in Polish].
18. Giersz, J. (2018). Pieczęcie — niedoceniana i nie do końca znana działalność Mennicy Warszawskiej. *Biuletyn Numizmatyczny*. nr 4. 263-291 [in Polish].
19. Giersz, J. (2020). Pieczęcie władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw miejskich Warszawy z lat 1917—1950 (na wybranych przykładach). *Biuletyn Numizmatyczny*. nr 1. 32-65 [in Polish].
20. Gulczyński, A. (1995). *Ministerstwo byłej dzielnicy pruskiej*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk [in Polish].
21. Gulczyński, A. (1991). Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej (1919—1922). *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 43(1-2). 35-63 [in Polish].
22. Gut, P. (2015). *Pieczęć urzędowa pruskiej administracji prowincjonalnej w latach 1808—1945*. In: Z. Piech (Ed.) *Dawne pieczęcie. Typologia — metody badań — interpretacje* (pp. 507-527). Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
23. Gut, P. (2015). *System sfragistyki państwowej w Prusach w XIX i XX w.* In: Z. Piech (Ed.) *Dawne pieczęcie. Typologia — metody badań — interpretacje* (pp. 493-506). Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
24. Hlebionek, M. (2013). *Kilka uwag o pieczęciach w XIX w. na przykładzie zaboru pruskiego*. In: A. Jaworska, R. Jop (Eds.) *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka* (pp. 191-200). Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
25. Hlebionek, M. (2008). Pieczęcie królów pruskich. *Archiwista Polski*. 50(2), 55-68 [in Polish].
26. Hlebionek, M. (2015). *Pieczęcie na ziemiach polskich pod zaborem pruskim. Zarys problematyki*. In: Z. Piech (Ed.) *Dawne pieczęcie. Typologia — metody badań — interpretacje* (pp. 548-549). Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
27. Hlebionek, M. (2009). Sfragistyka miast Obwodu Nadnoteckiego (Netze Distrikt) w latach 1772—1806. *Ziemia Kujawska*. 22. 52-53 [in Polish].
28. Jankowska, J. (2021). Administracyjne procedury postępowania w przypadkach kradzieży, zagubienia, nadużycia bądź fałszerstwa pieczęci w dwudziestoleciu międzywojennym. *Archiwa — Kancelarie — Zbiory*. 12(14). 11-29 [in Polish].
29. Kozłowski, J. (2006). *Wielkopolska pod zaborem pruskim w latach 1815—1918*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].
30. Kronika. Wiadomości miejscowe. *Dziennik Poznański*, 60, 1918, 29 november, nr 274 [in Polish].
31. Królikowski, B. (1996). *Polski orzeł wojskowy. Próba syntezy*. In: S.K. Kuczyński (Ed.) *Orzeł biały. Herb Państwa Polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27—28 czerwca 1995 roku na Zamku Królewskim w Warszawie*. [in Polish].
32. Łuczak, J. (1982). Chorągwie i sztandary Wojsk Wielkopolskich. *Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego*. 8. 103-123 [in Polish].
33. Miśkiewicz, B. (1981). *Sytuacja wojenna w Wielkopolsce w okresie rozejmu (od 16 lutego do 28 czerwca 1919 roku)*. In: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie* (pp. 346-349). Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
34. Nagel, R. (Ed.) (1998). *Rechtsgrundlagen der Heraldik. Gesetze und Verordnungen des 19. und 20. Jahrhunderts*. Köln; Bonn: Rheinland-Verlag [in Polish].

35. Olszewski, M. (2018). *Powstanie Wielkopolskie 1918—1919*. Poznań: Instytut Pamięci Narodowej [in Polish].
36. Paciorek, T. (n.d.). *Orły wojsk wielkopolskich*. Retrieved from: <http://www.bronibarwa.org.pl/ory-wojsk-wielkopolskich/> [in Polish].
37. Pudłowski, L. (1996). *Z najnowszych dziejów Orła Białego*. In: S.K. Kuczyński (Ed.) *Orzeł biały. Herb Państwa Polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27—28 czerwca 1995 roku na Zamku Królewskim w Warszawie* (pp. 264-295). Warszawa [in Polish].
38. Rozporządzenie Ministra b. dzielnicy pruskiej o godłach, barwach i pieczęciach samorządnych jednostek prawa publicznego. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa byłej dzielnicy Pruskiej* 1920 nr 18 poz. 172 [in Polish].
39. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 1927 nr 115 poz. 980 [in Polish].
40. Russocki, S. (1978). *Rodowód Orła Białego*. In: S. Russocki, S.K. Kuczyński, J. Willaume, *Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: Wiedza Powszechna [in Polish].
41. Stróżyk, P., Skibiński, E. (Eds.) (2022). *Sfragistyka w warsztacie historyka dziejów najnowszych*. Poznań: Instytut Pamięci Narodowej [in Polish].
42. Sudziński, R. (1998). *Przemiany terytorialno-administracyjne na obszarze województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1920—1975 i rola Bydgoszczy jako ośrodka administracyjnego Polski północnej*. In: Z. Biegański, W. Jastrzębski (Eds.) *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe [in Polish].
43. Szwarz, W. (1986). *Zarys ewolucji pojęcia „Policji” w Monarchii Pruskiej w XVIII i XIX w.* In: H. Groszyk, L. Dubel (Eds.). *Wybrane problemy teorii i praktyki państwa i prawa* (pp. 117-133). Lublin: Wydawnictwo UMCS [in Polish].
44. *Tygodnik Urzędowy*. 1919 nr 1 [in Polish].
45. Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 1919 nr 69 poz. 416 [in Polish].
46. Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu b. dzielnicy pruskiej. *Dziennik Praw Państwa Polskiego* 1919 nr 64, poz. 385 [in Polish].
47. Wojciechowski, M. (1981). *Powrót Pomorza do Polski 1918—1920*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu [in Polish].

Received 06.02.2025

Marcin HLEBIONEK

dr hab., prof.,

Nicolaus Copernicus University in Toruń (Toruń, Poland)

hleb@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7047-4143>

THE FORMATION OF POLISH OFFICIAL SPHRAGISTICS
IN THE LAND OF THE FORMER PRUSSIAN PARTITION:
RESEARCH RECONNAISSANCE BASED ON EXAMPLES
FROM THE TERRITORIES OF FORMER WEST PRUSSIA
AND THE GRAND DUCHY OF POZNAŃ

The aim of this work is to attempt to present the problems related to the formation of the revived after World War I through the prism of sphragistic materials. **Methodology.** Methods appropriate to historical sciences, with particular emphasis on the source method, source criticism, and the comparative method, were used in analyzing the issue. Methods used in sphragistic research

were also applied, including iconography. **Innovation:** The article deals with an issues that didn't have the proper attention of researchers. It is the first attempt to synthetically approach the problem not only in the context of legal history but also office practice. It also provides information on new source materials. **Conclusions.** The process of forming an official sphragistic system in the western lands of the Republic of Poland did not begin until 1920, which is a certain delay in relation to the territories of central Poland. This was caused by the later incorporation of these territories into the borders of the Polish state. Due to social and political conditions, seals using the design of the national emblem adopted in 1918 by the Regency Council and numerous specific, locally developed designs, including those used by the authorities of the Greater Poland Uprising, were in use for a long time in these territories. In the territory of interest to us, there was no complete unification of seals based on the act of 1919 regulating sphragistic issues. Despite an attempt to organize heraldic and sphragistic issues through the regulation of the President of the Republic of Poland of 1927, the change in the emblem shape introduced by it caused the necessity to replace the seal pistons once again. This factor, as well as the lack of implementing regulations and financial issues, meant that the process of developing official seals of a uniform shape did not end before the outbreak of World War II.

Keywords: *sphragistics, official seals, Poland, West Prussia, Grand Duchy of Posen.*